

В. І. Фуркало,
В. С. Фуркало,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

СВОБОДА І ЗЛО

Проблема «свобода і зло» привертала і привертає увагу філософів, теологів, соціологів, істориків, психологів, етологів. Вона пов'язана з питаннями «свобода і детермінізм», «Бог і зло», «зло і воскресіння людини», «свобода волі й свобода вибору».

Питання зла досліджували Платон, Епікур, Плотін, А. Августин, Т. Аквінський. Проблеми свободи приділили увагу такі філософи, як Т. Гоббс, П. Гольбах, Ж. Ламетрі, Б. Спіноза, Г. Гегель, О. Кант, К. Маркс, Ф. Ніцше. Питання свободи і зла займає важливе місце у філософії В. Соловйова, М. Бердяєва, С. Франка, Є. Трубецького. Психологічні аспекти свободи розглядали З. Фройд, Е. Фройд, В. Франкл, Р. Мей, А. Маслоу, Р. Харре, Е. Десі, Р. Райн, А. Бандура. У творах Ж.-П. Сартра і А. Камю філософський аналіз свободи був психолізований.

Метою даного дослідження є встановлення взаємозв'язку між свободою і злом. Виходячи з мети, поставлені такі завдання: з'ясувати, чи є зло наслідком людської свободи; проаналізувати причетність або непричетність Бога до зла; окреслити причини та прояви зла на суспільному рівні; виявити подвійний характер зла.

У сучасній науковій і теологічній літературі є спроби класифікації як свободи, так і зла.

Владислав Букреєв виділяє в історії людської думки декілька варіантів тлумачення зла.

«1. Людський варіант. Платон і християни бачили зло в матерії і тілесній формі існування, яка тримає душу (ідеї) в полоні і не дає їй розвернутися. Античні філософи (Демокріт, Епікур) розуміли під злом негативні риси характеру людей, які заважали їхньому самовдосконаленню. У деяких теоріях історичного прогресу (Гегель, Маркс) зло тлумачилося як необхідний компонент і навіть стимул прогресу (стихійні лиха, хвороби, війни).

2. Етичний варіант. Зло є необхідністю (егоїзм, свавілля). У боротьбі з яким і долаючи його, людина навчається добру (стоїки, християнська віра). Зло існує в «естетичній формі» для того, щоб у людини був вибір між прекрасним і потворним (Лейбніц).

3. Логічний варіант. Зло є зовнішня сила, яка бере початок не від людини і не має чіткого окреслення («світ лежить у злі»). Воно розмите у світі як «темний початок», змішаний зі «світлим початком». Добро і зло єдині (Геракліт). Щоб не відбулося, завжди є таємничий надмір зла. Цю реальність потрібно сприймати як неминучу.

4. Еволюційний варіант. Зло внутрішньо притаманне Всесвіту. Все, що розвивається, підвладне злу, коли більше знищує менше (Тейяр де Шарден). Будь-який прогрес пов'язаний з болісною боротьбою.

5. Космологічний варіант. Зло вноситься у світ божеством (маніхейство) для випробування людей на міцність. Зло є частина цілого, яка відокремилася і протистоїть цілому (Лейбніц).

6. Теологічне трактування. Зло пов'язане з цілепокладанням. Неузгодженість благих цілей і непридатних засобів веде до зростання зла. Зло є розпадом цілого на частини, які, як відомо, не завжди зберігають властивість цілого» [2, 28-29].

В. Блощинська виділяє чотири види зла – зло фізичне, зло моральне, зло соціальне, зло метафізичне [1, 166].

Ми не можемо погодитися ні з першим, ні з другим варіантом типології. Чому? Тому, що автор змішує класифікаційні ознаки — причини, способи прояву, рівні, об'єкти.

На нашу думку, можна виділити такі рівні зла:

- природне зло, яке не залежить від людини. Наприклад, землетруси, паводки, виверження вулканів, вроджені вади;
- індивідуально зло, яке направлене проти іншої людини або самого себе (злочини, самогубство);
- соціальне зло, яке направлене проти групи людей (нації, класу, релігійної спільноти);
- екологічне зло, яке направлене проти навколишнього середовища (забруднення повітря, води, ґрунтів).

Зло на індивідуальному і соціальному рівнях може відбуватися у формі насильства — фізичного, психологічного (морального), сексуального, економічного.

Що таке зло? Філософська думка називає злом все те, що у моральній сфері людиною оцінюється як негативне і протистоїть добру.

«Зло є ірраціональна, темна і різнолика сила, яка з'явилася в результаті розпаду світобудови і є самостійною силою, яка намагається присвоїти собі сутність світу» [2, 30]. Щодо свободи, то в науковій літературі виділяють два види свободи: 1) негативну

(зовнішню) — «свобода від»; 2) позитивну (внутрішню) — «свобода для».

У релігійній філософії (С. Франк) зло ототожнюється з поняттям «гріх» [7, 275]. Під гріхом розуміють моральне і фізичне зло. На думку С. Франка, гріх (зло) не має онтологічної основи. Ми не можемо з цим погодитися і тому виділяємо окремо природне зло. З того, що ми визнаємо існування природного зла, не випливає те, що ми його виправдовуємо і вважаємо нормальним явищем. Так, природні явища, які загрожують життю людини, є злом.

Чи є зло наслідком свободи?

Чинити зло може людина, яка наділена свободою. Свобода є потенційною можливістю, яка може бути реалізована. Реалізована свобода свідчить про те, що людина здійснила вибір в умовах визначеної або невизначеної ситуації. Коли ми використовуємо словосполучення «свобода вибору», то маємо на увазі відсутність будь-якого примусу. Адже вибір можна робити і під тиском.

У християнстві стверджується, що людина неправильно використала даровану свободу і стала на шлях гріха (зла). Зло є результатом вільного вибору людини. А це, в свою чергу, на думку С. Франка, призвело до появи питань, на які ми не можемо відповісти, а саме:

1) для чого всезнаючий Бог наділив людину свободою вибору?

2) чи потрібна взагалі людині свобода вибору?

3) чи потрібна свобода для гідності людини?

У православному катехізисі за 1991 рік зазначено, що свобода пов'язана з ризиком неправильного вибору. «Чому відбувся цей неправильний вибір – пояснити неможливо. Але зло Богом не створене і тому саме по собі позбавлене змісту, є нісенітницею, яку неможливо пояснити» [3, 113].

Спробуємо відповісти на такі питання: Чому людина зробила саме такий вибір? І чи є такий вибір неправильним?

1. У людини вже була потреба в знаннях, у тому, щоб незрозуміле зробити зрозумілим, а заборона Бога була незрозумілою.

2. Людина не могла погодитися з монополією Бога на знання добра і зла.

3. Воля людини могла стати окресленою, оформленою лише тоді, коли вона зустрічається з волею іншого (Бога).

4. Людина є істотою, яка схильна діяти в умовах невизначеності і схильна ризикувати.

5. Процес творення людини був незавершений і тому очікувати від людини можна будь-чого.

6. Людина є самодетермінуючою істотою, автором нових ситуацій, смислів, стандартів. Це говорить про її безвідносну свободу. Вона може чинити інакше, ніж робила раніше.

Чи є такий вибір неправильним? Люди відповідають: «так» і «ні».

Якщо відповідь «так», то це свідчення того, що: 1) у людини з'явилося знання добра і зла; 2) у людини прокинулася совість; 3) у людини з'явилися категорії самовизначення і оцінки предметів, явищ, подій. Це позитивний аспект вибору.

Відповідь «ні» передбачає, що: 1) наслідком вибору стало скорочення фізичного існування людини; 2) людина стала вразливою; 3) людина почала діяти на шкоду собі та іншим. Це негативний аспект вибору.

Перші люди опинилися у своєрідному культурно-історичному середовищі. А вірніше — воно починало лише формуватися. Суб'єктами історії виступають — Бог, Адам і Єва, Змій.

Кожен із них наділений волею. Історія розгортається в Едемському саду за певних умов, чинників і факторів. Умови Едемського саду включали тваринний і рослинний світ, дерево пізнання і дерево життя. Чинники — цілі, мотиви, потреби, знання, освіта, волевиявлення (свобода) Бога, Адама і Єви, Змія. Де здобував освіту змія — не знаю.

Можна зробити висновки:

1) свобода є чинником, який спрацював за умов, які не були створені людьми;

2) процес пізнання добра і зла в християнській теології тлумачиться як гріхопадіння;

3) результатом гріхопадіння є знання і добра, і зла;

4) зло — категорія оцінки і самооцінки людини. Знанням зла володіє також і Бог. Люди стали, як Боги;

5) зло не є наслідком свободи, а свобода не є причиною зла.

Чи причетний Бог до зла?

У християнстві підкреслюється, що Бог не причетний до зла. «Церква вчить, що Бог, звичайно, всеблагий, що Бог — всемогутній, але всемогутність Його є всемогутність любові, так як Бог є Любов. Тому Бог зла не створив, і, можна сказати, навіть не міг створити» [3, 112].

Дещо інший підхід бачимо в іудаїзмі. Якщо Всесвіт є результатом Божого творіння, а в ньому міститься зло, то Бог

причетний до зла.

Звернемося до Старого заповіту.

«Я — Господь, і нема вже нікого, Я, що світло формую та темність творю, чиню мир і долю творю, Я Господь, Який робить це все!» [Ісаї 45: 6-7].

«Чи ж ми будемо приймати від Бога добре, а злого не приймемо?» При всьому тому не згрішив Йов своїми устами» [Йов 2:10].

«І вони головою хитали над ним та потішали його за все зле, що Господь був спровадив на нього» [Йов 42:11].

Таким чином, з позицій іудаїзму, виходить, що Бог причетний до зла як на природному, так і на соціальному рівнях.

Якщо Бог зацікавлений у тому, щоб людина не знала, що таке зло і добро, то, можливо, варто відмовитися від вивчення добра і зла. Тоді поняття «добро» і «зло» потрібно вилучити з Біблії, філософських творів, етики.

З'ясуємо природу зла на соціальному рівні.

На соціальному рівні зло проявляється у формі насильства (смерті) і спрямовується проти соціальних груп, релігійних конфесій, держав. Зло на соціальному рівні описуємо поняттями «геноцид», «голодомор», «голодомор». Геноцидом є дія, направлена на знищення національної, етнічної, расової або релігійної формації – частково або повністю.

З філософського погляду можна окреслити об'єктивні і суб'єктивні детермінанти зла як на індивідуальному, так і соціальному рівні. На рівні суспільства об'єктивними причинами зла є економічні умови, методи державного управління, соціальна інформація, природні фактори. До суб'єктивних умов зла на рівні суспільства належать соціальні почуття і настрої, соціальні стереотипи, соціальна ідеологія.

Пошук причин зла на соціальному рівні проводять і теологи. В іудаїзмі трагедію єврейського народу в ХХ ст. описують як Катастрофу, Холокост, геноцид. Запитують — чому Бог не втрутиться в події? «Основу іудаїзму складає доктрина, що Бог дав людям свободу волі, а люди самі можуть вибирати між добром і злом, і часто вибирають зло. Якщо Бог буде кожний раз втручатися, не стане і свободи волі — того, що і робить людину людиною. Звичайно, це не повністю вирішує проблему зла в світі. Чому Бог створив хоч би в деяких людях бажання мучити інших? Адже свобода волі могла б існувати і без схильності деяких людей до садизму» [6, 469]. Так,

за Біблією, Бог втручався в історію. Наприклад, вивів з єгипетського полону євреїв, знищив Содом і Гоморру, організував всесвітній потоп, був радником при проведенні військових операцій. Не так і багато, як на людську історію. Але ці втручання не привели до зникнення свободи волі у людей.

Професор богослов'я Мартін Штьор запитує: «Де був Бог в Освенцімі? В інших таборах? На боці мучителів чи їхніх жертв? Надто поспішне запитання: як Бог допускає таке?» [8, 3].

Українці запитують: де був Бог у 1932-33 роках? Якщо влада від Бога, то він був на боці влади?

Не існує єдиних і загальноприйнятих відповідей на поставлені запитання. І якщо ми не спроможні зробити висновки, правильні висновки з попередньої насильницької історії, то не існує і майбутнього для людства. Важливими є також питання: чи причетні філософи й теологи до трагічних подій ХХ ст.? Чи завжди їхня діяльність вела до зростання свободи і подолання зла у суспільстві?

Перейдемо до питання з'ясування характеру зла.

Ми вже зазначили, що свобода має подвійний характер — позитивний («свобода для») і негативний («свобода від»). Для досягнення «свободи від» досить часто вдавалися до насильства (зла). Зло (насильство) могло бути засобом для досягнення свободи. Однак при використанні зла (насильства) необхідно не переступити межу, за якою зло захоплює революціонера, реформатора чи духовного лідера. У Ніцше є слова — нагадування: «Хто змагається зі страховищами, тому слід стерегтися, щоб самому не обернутися на страховище. І коли довго дивишся у прірву, прірва також зазирає в тебе» [4, 71].

Ми можемо говорити про конструктивний і деструктивний характери зла. Конструктивне зло знаходиться на варті життя і свободи. Деструктивне зло загрожує життю індивіда і суспільства. У суспільній діяльності необхідно також пам'ятати про парадокс свободи: вільна людина може використати свободу для відкидання законів, а потім і самої свободи, вимагаючи влади диктатора. Іншими словами — надмірна свобода веде до її втрати.

Чи можливо подолати зло? Можливо. За умови досягнення людиною безсмертя. Втім безсмертя соціальне (творче), яке фіксується у продуктах культури, не вирішує проблеми зла. Людина повинна досягнути безсмертя шляхом продовження власного біологічного життя. Смертність людини є основною причиною зла. «Поки людина залишається смертною істотою (переважно смертною

у всій природі, бо вона одна її усвідомлює), вона цю смертність буде продовжувати, не просто усвідомлювати, але і ефективно експлуатувати як інструмент захисту, нападу, експансії, соціального, сексуального та іншого примусу» [5, 239]. Безсмертна людина буде керуватися новим етичним кодексом, у якому буде відсутня вимога «Не вбий!»

ЛІТЕРАТУРА

1. Блощинська В. Етика. Практикум. Навч. посібник. — К.: Центр навчальної літератури, 2005. — 248 с.
2. Букреев В. И. Человек агрессивный (Истоки международного терроризма). — М.: Флинта: МПСИ, 2007. — 336 с.
3. Катехизис. — К.: Издание УПЦ, 1991. — 416 с.
4. Ніцше Ф. По той бік добра і зла. Генеалогія моралі. — Львів: Літопис, 2002. — 320 с.
5. Прометей: Ист.-биогр. альм. сер. «Жизнь замечательных людей». — Т. 15 / Сост. Г.Аксенов; Науч. ред. И. И. Мочалов. — М.: Молодая гвардия, 1988. — 352 с.
6. Телушкин Й. Еврейский мир: важнейшие знания о еврейском народе, его истории и религии. — М.: Еврейский университет, 1992. — 574 с.
7. Франк С. Реальность и человек: Метафизика человеческого бытия. — М.: АСТ МОСКВА: Хранитель, 2007. — 383 с.
8. Штьор М. Богослов'я після Освенціму й ГУЛагу // Людина і світ. — 2000. — №11-12. — С. 2-10.